

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Матеріали Трипільської культури наочно демонструють ті перспективи, які відкрилися перед суспільствами після утвердження відтворувальної економіки. Достатня кількість їжі та осіле життя спричинили стабільний приріст населення, вивільнили час для влаштування побуту та освоєння різноманітних виробництв. Нові види діяльності породили й нові обряди та ритуали. Трипільці користувалися переважно ще кам'яними, кістяними та роговими знаряддями праці. Але в міру їхнього розвитку поступово зростає питома вага мідних знарядь та зброї. Провідним матеріалом у побуті стала глина. Трипільці до тонкощів пізнали властивості цього матеріалу, поліпшуючи його всілякими домішками. З глини зводили добротні оселі з глиняними долівками, печами, лавками, лежанками, виготовляли посуд та інші речі. Різноманітний за формою та призначенням високоякісний трипільський посуд демонструє гармонійне поєднання форми й оздоблення, витончений смак і своєрідне світосприйняття, заковане в орнаментальних схемах та інших зображеннях.

Трипільська культура проіснувала на нашій території майже півтори тисячі років (5-те - перша половина 4-го тисячоліття до Н.Х.); поступово її населення опанувало великі простори від Дністра до Дніпра і ще далі. За різних часів та в певних соціокультурних умовах окремі його угруповання різнилися способами господарської діяльності, соціальної організації і культури загалом.

За раннього періоду, який датують першою половиною 5-го тисячоліття до Н.Х. (час активного освоєння нової території), трипільське населення проживало невеликими общинами приблизно по 50-70 чоловік. Про це свідчать невеликі поселення — площею в середньому до 1 га з 10-15-ма, чи й менше, оселями у вигляді напівземлянок або наземних дерев'яних обмазаних глиною жител. Кожна сім'я мала садибу — житло з подвір'ям — і вела власне господарство: обробляла землю, доглядала за худобою, забезпечувала себе реманентом і побутовими речами. Увесь склад матеріальних залишків свідчить про досить примітивні способи ведення господарства, простоту побуту й соціального життя. Певно, невеликій сім'ї, як і общині загалом, важко було обробити великі ділянки землі за панування ручної праці та примітивних знарядь, що ними були кам'яні й рогові мотики, набірні крем'яні серпи в роговій чи дерев'яній оправі. Худоби теж було небагато. Виходячи із співвідношення кісток свійських та диких тварин (а їх представлено приблизно порівну), люди надолужували нестачу м'яса полюванням. Активно займалися вони також збиральництвом та рибальством, і це

Рис. 4. Трипільська культура. Середній етап

природно. Общини мали адаптуватися до нових умов, набувати певного досвіду. Невисока продуктивність землеробства й скотарства спонукала людей шукати природну їжу. І вони її знаходили, адже в ті часи нинішня лісостепова смуга була більш лісною, з безліччю дичини.

Говорячи про сім'ю як господарську одиницю ранньотрипільського суспільства, не слід уявляти її існування повністю автономним. Тисячями уз сім'я була пов'язана з общиною, і багато трудомістких робіт виконувалися разом — усією громадою. Община організовувала дорослих на розчистку ділянок від лісу, на спорудження жител, а влітку — на випас худоби. Взаємодопомога була правилом тодішнього співжиття. Люди щедро ділилися тим, що мали, і за панування такого закону сім'я, ділячись, практично нічого не втрачала, бо могла розраховувати на взаємні дарунки. Щось схоже спостерігається і в наших сучасних селах. І в збереженні цих первісних за своєю сутністю звичаїв відбивається складність селянського життя. Адже жодна інша праця не залежить такою мірою від примх природи, як селянська. Це й диктує потребу солідарності і взаємодопомоги. Сьогодні сім'я має худобу, а відтак і молоко. Але може статися так, що корова загине. У цьому разі допоможуть сусіди — поділяться молоком чи дадуть телицю. Адже за кращих для цієї сім'ї часів вона так само ділилася.

З-поміж ремісничих занять на цьому етапі хіба що керамічне виробництво починає виділятися в окрему галузь: виготовляти посуд високого ґатунку та витончених форм було не до снаги будь-кому. Треба було добре володіти секретами приготування глиняної маси, технологією випалювання. Використання складних орнаментальних схем, які вимагали певного рівня майстерності та здібностей, робило цю галузь цілком специфічною. Окрім того, урізноманітнення побуту вимагало винайдення нових форм, а ускладнення ритуального життя — пошуків засобів втілення нових світоглядних систем, нових культів, а відтак і виготовлення суто ритуальних речей — спеціального, особливо вишуканого посуду, статуєток, моделей олтарів, меблів, приміщень. Виділення цієї сфери діяльності, отже, стимулювалося й духовними потребами. Це те нове, що досить чітко відрізняє на суспільному рівні ранніх землеробів від мисливців та рибалок.

Єдність трипільського світу за цього часу, що проявляється в одноманітності рис матеріальної культури, зокрема у формах та оздобленні посуду, засвідчує й вищі рівні консолідації трипільського населення, аніж община. Існуючи в чужому середовищі, це населення зберігало свою цілісність перед зовнішнім світом. Отож за раннього періоду переважали інтеграційні процеси. Цього вимагала постійна експансія трипільських общин, спрямована на освоєння чимраз нових земель,

яка супроводжувалася поглинанням місцевого населення. Цей найраніший рівень єдності трипільців, територіально обмежений Наддністрянщиною, можна означити як плем'я. Дещо пізніше освоєння Побужжя відірвало частину трипільського населення від основного масиву й поклало початок формуванню нового племені.

Протяжність раннього періоду (приблизно 500 років), розміри освоєної території (від Дністра до Південного Бугу), незначна кількість поселень (їх число сягало 50), їхні розміри та рухливість населення (поселення існували близько 70-100 років, чи й менше) — все це свідчить про екстенсивний характер господарства. Ця ситуація не зміниться, якщо ми навіть подвоїмо кількість поселень. Відтак не зовсім зрозумілим є подальше розширення території Трипільської культури. За таких умов важко уявити тиск надлишкового населення. Певно, адаптація до нових умов проходила нелегко. Вогнепальне землеробство, яким займалися трипільці, давало тимчасовий ефект. Через 3-4 роки врожайність на таких природно та попелом удобрених ділянках різко падала. Зменшення площі лісів заради хліборобства обмежувало можливості займатися збиральництвом та полюванням. Вичерпавши природні ресурси на околицях поселення, община мусила переселятися на нове місце. Отже, освоєння нових територій, очевидно, пов'язувалося передусім із нестабільним господарством і прагненням знайти кращі землі.

У всякому разі за середнього періоду (в другій половині 5-го тисячоліття до Н.Х.) трипільське населення значно просунулося у північному напрямку — вгору по Дністру, а також у північно-східному, досягнувши середньої течії Дніпра. Особливо щільно за цього часу було заселено верхню Наддністрянщину і межиріччя Південного Бугу та Синюхи, якоюсь мірою межиріччя Дніпра й Росі. Зростання населення відбувалося не лише за рахунок природного приросту, а й, певно, завдяки просуванню нових груп населення з прабатьківщини. За цього часу спостерігається розростання общин, про що свідчить площа поселень: найменші займали площу 3-4 га, проте траплялися значно більші поселення — площею 10-40 га. Зростання общин призводило до їхньої сегментації — поділу, що відбито, зокрема, в кущовому розташуванні поселень. Як правило, одне-два великих поселення оточено кількома невеликими. Водночас із сегментацією общин тривав і процес їхньої консолідації. Наприкінці цього періоду у Верхньому Побужжі з'являються величезні поселення, які називають поселеннями-гігантами. Це, наприклад, Володимирівка на р.Синюха площею приблизно 100 га — понад 2000 жител тут розташовано кількома концентричними колами; Веселий Кут — 150 га,

Миропілля — 200 га тощо. Збільшується і тривалість проживання на одному місці.

За цього часу помітно зростає добробут трипільського населення: зводяться добротні наземні оселі, урізноманітнюється матеріальна культура, збільшується місткість зерносовищ. Зерно трипільці зберігали у величезних посудинах на зразок античних піфосів, а також у ямах. Одно слово, господарство трипільців набуло певної стабільності. Період адаптації минув, і на нових землях закипіло життя. Цьому, безумовно, окрім активного впровадження мідних знарядь, особливо сокир, сприяло зростання кількісного складу сімей та общин. Адже за тотального панування ручної праці людина та її працьовитість були головною продуктивною силою.

Провідним осередком господарського життя за цього періоду стала велика сім'я, що вела домогосподарство. До неї входили батьки та дорослі діти з їхніми сім'ями — приблизно три покоління разом. Вона мешкала у великій багатокімнатній оселі або кількох невеличких, розташованих навколо спільного двору. Така сім'я за вмілої організації могла обробити значні площі. Тим більше, що згодом люди завели собі помічників. Наявність кісток волів дає підставу зробити висновок, що худоба використовувалася не тільки як харчовий ресурс, а й з господарською метою — під час оранки, перевезення вантажів на возах або волокушах, узимку — на санках. Створювалися можливості, не переселяючись, освоювати віддалені землі. Принаймні, існування поселень гігантів, де проживали тисячі людей, важко уявити без масштабного польового землеробства й використання тяглової сили худоби.

Зростання густоти населення, збільшення загальної території, а відтак і протяжності кордонів створювали певні проблеми. Багато поселень містилися на високих мисах та плато, що полегшувало їх захист. Деякі з них, особливо у Наддністрянщині, додатково укріплювалися валами й ровами. Захисту було підпорядковано й планіграфічну організацію. Оселі на багатьох трипільських поселеннях розташовано по колу або кількома концентричними колами. Зведені близько одне до одного житла, повернені фронтальним боком назовні, утворювали своєрідну захисну стіну.

Успіхи землеробства й скотарства визначалися також розвитком інших виробництв. За цього часу виникає металургія — виплавлення міді та лиття речей, які до цього часу виготовляли методом холодного кування із самородної міді. З'являються майстри-металурги, які забезпечували металевими речами свою общину, а принагідно — постачали ними й інших. Гончарне виробництво, що почало відділятися від сільськогосподарського ще на ранньому етапі, тепер остаточно зосередилося

в руках ремісників. З'явилися досконалі двоюрусні горни для випалення посуду, підвищилася його якість, урізноманітнилися форми й способи оздоблення. Саме за цього часу виник отой яскравий розмальований посуд, який і уособлює для нас Трипільську культуру. Складні орнаментальні схеми, в які інколи вплетено зображення фігур людей, тварин і птахів, усілякі значки, відбивають багаті уявлення трипільців про походження та будову світу, яскраві ритуальні обряди, пов'язані передусім із землеробством та скотарством.

Подальше заселення нових земель за середнього етапу супроводжувалося посиленням інтеграційних процесів. Але вони мали свій поріг. Освоєння величезної території викликало й зворотний процес диференціації. Єдність трипільського світу порушується. Східний масив населення, який жив у межиріччі Південного Бугу й Дніпра, досить віддалившись від своєї прабатьківщини й розвиваючись у оточенні місцевого рибальського населення, значною мірою зберігає риси ранньотрипільської культури. В оздобленні кераміки тут віддавали перевагу заглибленому (прокресленому) орнаментові. Збереження цієї традиції було, певно, спричинено намаганням зберегти свою єдність, підкреслити свою особливість і протиставити себе чужому оточенню. Західний масив населення, у Наддністрянщині, розвивався в умовах тісного спілкування з прабатьківщиною і припливу сюди нових груп населення з південного заходу. Це й визначало більшу схожість тутешньої матеріальної культури із землеробським світом Балкан і Трансільванії. Цій території найбільш притаманний розмальований посуд. Чіткої межі між цими світами не було, оскільки все трипільське населення усвідомлювало свою спорідненість і вело загалом однаковий спосіб життя.

Окрім того, в межах названих двох регіонів вирізняються локальні особливості окремих районів у матеріальній і духовній культурі, за чим можна вгадувати формування окремих племінних угруповань як складових частин двох великих спільнот. Певно, саме за цього часу плем'я набуває потестарних функцій, тобто виступає організувальною і регулювальною силою виробничої й культової діяльності груп споріднених общин. Таке об'єднання на чолі з вождем у сучасній науці називають вождівством (або чіфдомом). Його формування продиктоване самим життям. Зокрема, зростання густоти населення вимагало регуляції щодо володіння землею й угіддями, розв'язання конфліктів, організації освоєння нових територій та налагодження стосунків із сусідами. Пріоритет у вождівстві належав членам старшої лінії роду. Зростання кількісного складу общин, ускладнення виробничого життя призвело також до формування общинних органів управління. Общину очолював вождь, який дрібні справи та конфлікти вирішував сам, а важливі —

шляхом обговорення з усіма дорослими членами общини або представниками домогосподарств.

Поява вождів різного рангу заклала підґрунтя соціальної та майнової диференціації. Вождь, маючи авторитет, відтак мав і деякі привілеї. В його руках зосереджувався суспільний продукт, призначений, зокрема, й для обміну: наприклад, для отримання міді, на влаштування свят, для обміну дарунками з іншими общинами. Але перешкодою для повнішого відтворення цієї картини є брак могильників, матеріали яких здебільшого добре діагностують зміни у соціальній організації суспільства, зокрема появу диференціації.

Зауважимо, що тодішня ситуація в трипільському суспільстві ускладнювалася однією обставиною, а саме: існування за рахунок освоєння нових земель та нарощування людського потенціалу як провідної продуктивної сили на цьому етапі було вичерпано. Трипільці освоїли територію лісостепової смуги між Степом та Поліссям, тобто кращі для хліборобства землі. Значно зросло й населення. Відтепер треба було нарощувати господарський потенціал шляхом інтенсифікації виробництва, особливо сільськогосподарського. Схоже, що це завдання для того часу виявилось непосильним.

КРИЗА ТРИПІЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На початку 4-го тисячоліття до Н.Х. в трипільському суспільстві спостерігаються явища, що відбивають, з одного боку, прогресивні зрушення в його розвитку, з іншого — появу та наростання кризових. Скажімо, спеціалізація деяких общин у певній справі якоюсь мірою поживала обмін. Так, подністровські общини постачали у Наддніпрянщину високоякісний кремій і вироби з нього. Деякі общини спеціалізувалися у виготовленні посуду. Спеціалізація общин і обмін мали сприяти інтенсифікації хліборобства. Водночас у господарській діяльності общин Бузько-Дніпровського межиріччя намічається орієнтація на скотарство, що призводить до зменшення питомої ваги землеробства; у житті багатьох общин зростає роль мисливства. Ці факти вказують на кризу хліборобства. І вихід з неї було знайдено не шляхом інтенсифікації землеробства, а завдяки активізації скотарства.

Це відбиває, зокрема, й подальше розширення території — трипільці переселяються в райони, за тих умов мало придатні для землеробства. Приблизно на початок 4-го тисячоліття до Н.Х. населення Середньої Наддніпрянщини просувається далі на північ — у Полісся, а згодом і на схід — на лівий берег Дніпра. Мешканці Середнього

Побужжя починають освоювати Степ, доходячи до Інгулу, а ще пізніше — в середині 4-го тисячоліття до Н.Х. — жителі Подністров'я переселяються у Північно-Західне Надчорномор'я. Тут на ґрунті активного скотарства та у взаємодії із степовим населенням виникає своєрідна господарсько-культурна система, відома як Усатівська культура (або усатівський варіант Трипільської культури).

Збільшення кількості поселень за цього часу значною мірою відбувалося не лише завдяки зростанню населення, а й шляхом подрібнення общин. Тепер трипільці, як і за раннього етапу, проживали невеликими колективами з 10-12-ти сімей. Судячи з невеликих однокамерних осель, склад сімей теж зменшився до подружжя й дітей. Таке розсіяне

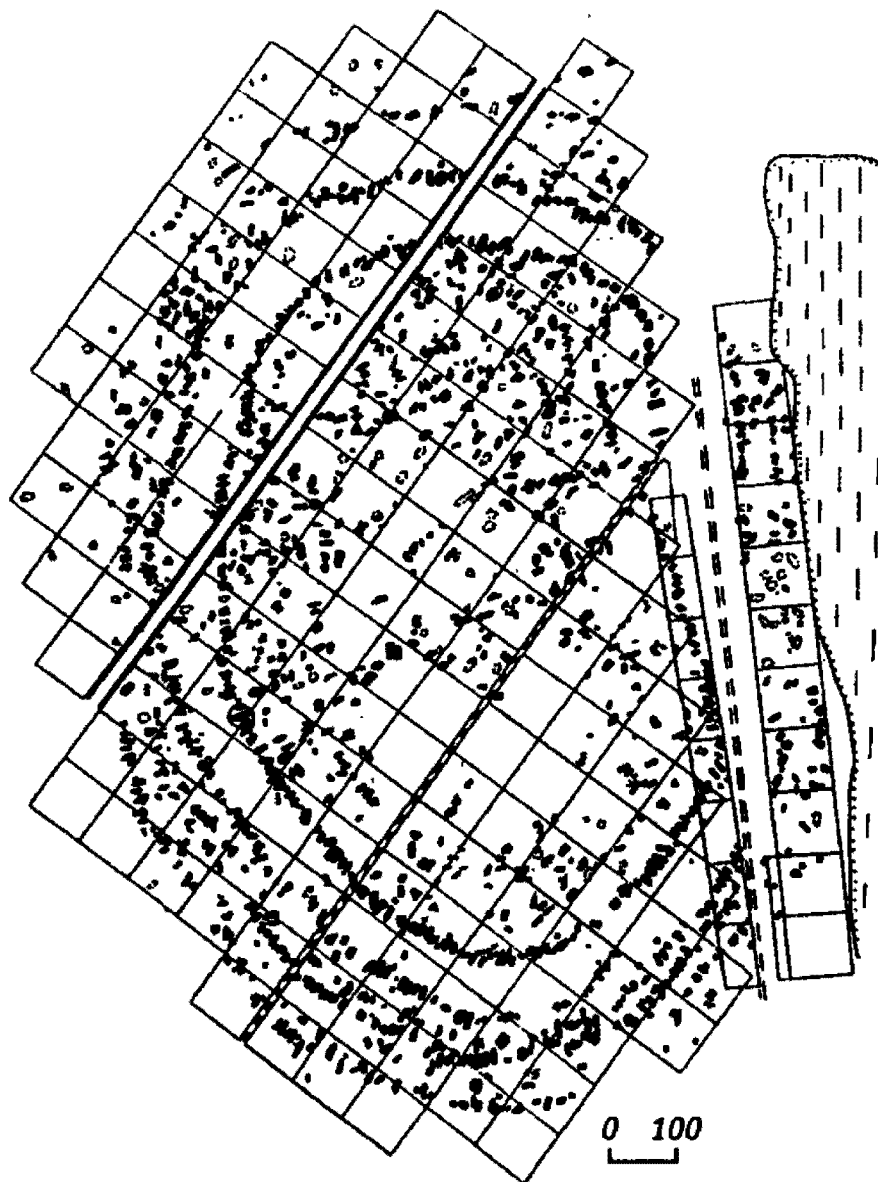

Рис. 5. План велетенського трипільського поселення Майданецьке

проживання невеликими общинами диктувалося посиленням ролі скотарства. Адже худоба вимагала великої кількості пасовиськ. Акцентування уваги на худобі призвело до спрощення побуту. Спостерігається занепад будівельної справи, а також керамічного виробництва (майже зникає розмальований посуд, спрощуються орнаментальні схеми).

Водночас існують далі, а також виникають нові поселення-гіганти, що налічують сотні й тисячі осель, зокрема й великих. Це, наприклад, Майданецьке поселення площею 300 га з 1575-ма оселями, розташованими 10-ма концентричними колами; найбільше в Україні трипільське поселення Таллянки на Черкащині площею 360 га з 3-ма тис. осель тощо. Незважаючи на розміри таких поселень, що за площею значно перевищували давні міста, щільність забудови та чисельність населення в них були значно нижчими. Окрім того, тут не виявлено тих структурних частин, що відрізняють найменші міста від найбільших первісних поселень: немає монументальних храмів, палаців правителів, адміністративних споруд, кварталів ремісників, громадських сховищ або складських приміщень. Вказані риси виступають неформальними ознаками міста. Кожна з них засвідчує нову організацію життя, властиву місту та державі загалом. Монументальні культові споруди вказують на сакралізацію влади, палаци й адміністративні споруди — на виокремлення органів влади й формування апарату чиновників, ремісничі квартали — на відокремлення ремесла від сільського господарства. Все це могло статися за наявності регулярного додаткового харчового продукту як підґрунтя для виникнення владних структур і виробничих підрозділів. Трипільські поселення не перетворилися на міста, отож це суспільство було ще суто первісним, а процеси соціальної і майнової диференціації не набули необоротного характеру.

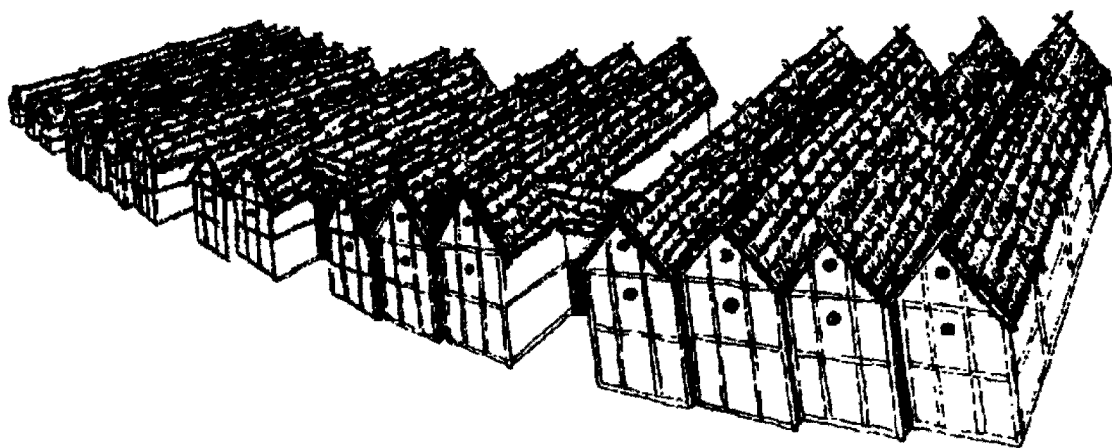

Рис. 6. Такою уявляється забудова трипільського поселення Майданецьке

Таку саму ситуацію спостерігаємо й на матеріалах могильників у місцях проживання північних груп пізньотрипільського населення — на Київщині, а також південних угруповань — носіїв усатівського матеріального комплексу. Щодо могильників Київщини, то, незважаючи на диференціацію могил за складом та кількістю речей, покладених разом із небіжчиком, поховальний звичай (невеличкі ями) та супроводжувальні речі тут загалом досить скромні. За цими пам'ятками, зокрема браком пишності та оригінальності поховальних споруд, вишуканості й багатства речей ще не простежується відрив вождів від основної маси населення. Увесь комплекс матеріальних залишків цього регіону засвідчує досить скромний добробут населення та його відносну рівність.

Інша річ — усатівські пам'ятки. Наявність складних культових і поховальних споруд в Усатовому помітно вирізняє цю спільноту з кола пізньотрипільського населення, відбиваючи процес виокремлення й закріплення культових та управлінських функцій за окремими особами. Певно, цьому сприяла швидка і вдала адаптація до нових умов існування. Віковічні навички землеробства тут поєднано з утриманням значної кількості худоби, зокрема овець, що сприяло підвищенню авторитету правлячої верхівки. По смерті вождів ховали в кам'яних гробницях і насипали над ними кургани. Вказані риси поховального обряду зближують усатівське населення із скотарським степовим.

Внутрішня криза в трипільському суспільстві посилювалася подіями на сусідніх територіях. Приблизно з середини 4-го тисячоліття до Н.Х. на Волинь та Поділля переміщуються носії Культури кулястих амфор, які, потісняючи й, певно, частково асимілюючи трипільське населення, доходять майже до Дніпра. В степовому регіоні теж спостерігається міграція населення у різних напрямках — на північ та на захід. Це було додатковим деструктивним чинником у кризовій ситуації. Десь на середину — третю чверть 4-го тисячоліття до Н.Х. трипільські поселення припиняють своє існування. Переорієнтація діяльності в бік скотарства призвела до повної перебудови життя та переоформлення матеріальної культури таким чином, що в наступних культурах риси трипільської майже не простежуються.

На цей час криза охопила не лише трипільське суспільство, а й широкі кола ранньоземлеробських культур помірної смуги, тобто незрошувального землеробства — Балкано-Дунайського регіону, Середньої Європи, Кавказу та Центральної Азії. Причину цього вчені вбачають у погіршенні клімату — пониженні температури й вологості повітря в 4-му тисячолітті до Н.Х. Принагідно зауважимо, що кліматичні зміни не мали катастрофічного характеру і сильне суспільство мало

їх подолати. Тому причини занепаду треба шукати в сутності самої Трипільської культури. Річ у тім, що, набувши певного темпу розвитку, суспільство має постійно бодай якоюсь мірою нарощувати свій господарський потенціал. Інакше виникне диспропорція між зростанням населення та можливістю забезпечити його харчами. В цьому процесі екстенсивні способи розвитку виробництва (наприклад, розширення посівних площ, подовження робочого дня) рано чи пізно вичерпуються і мають доповнюватися інтенсивними. Серед останніх велику роль відіграє вдосконалення та винайдення нових знарядь праці, залучення худоби до виробничого процесу. Але суто технологічні винаходи швидко втрачають свій сенс за браку навичок поновлення родючості землі. Саме цей чинник є провідним у землеробстві, оскільки дозволяє отримувати сталі врожаї, а відтак остаточно закріпити осілість. Видатний грецький філософ Платон писав, що більш, аніж діти про свою матір, громадяни мають піклуватися про рідну землю: адже вона — Богиня, володарка смертних творінь.

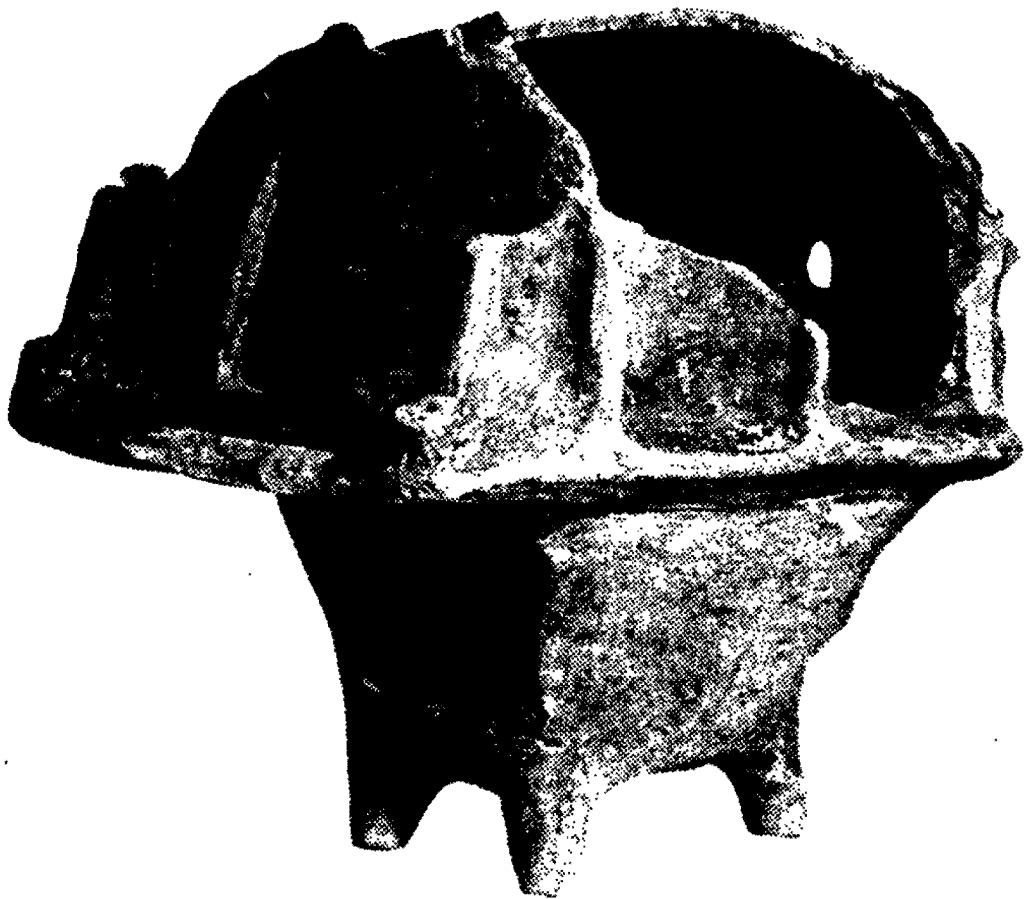

Рис. 7. Трипільська культура. Моделька житла

У Передній Азії та Єгипті родючість ґрунту щороку поновлювалася повенями, які виносили на береги річок не лише життєдайну для цих спекотних країв вологу, а й тонни надзвичайно родючого мулу. Навчившись користуватися цим багатством, мешканці Месопотамії і Єгипту отримували сталі й досить високі врожаї, що стало поштовхом до переходу на новий рівень розвитку — державний. У помірній смузі збереження і підвищення родючості землі вимагало зовсім інших способів: удобрення її попелом і перегноєм, запровадження сівозмін і перелогової системи. Нині важко сказати, якими засобами інтенсифікації користувалися трипільці, але зрозуміло, що їхня роль була незначною. Удобрявати поля вони або не додумалися, або користувалися цим обмежено. Впровадження сівозмін тут було малоперспективним через одноманітний склад культурних рослин, де переважали зернові. А без застосування сівозмін і добрив малоефективною була й перелогова система. Принаймні, палеоботаніками не зафіксовано якихось суттєвих зрушень у розвитку трипільського землеробства; навпаки — вони відзначають його примітивний характер упродовж усього часу існування цієї культури. Очевидно, не велася й селекційна робота для виведення більш урожайних сортів, що мало місце в умовах зрошувального землеробства, де розмір зерен був у кілька разів більшим, як порівняти з помірною смугою.

Причини занепаду Трипільської культури, отже, крилися передусім у характері землеробства. Погіршення клімату виступало додатковим дестабілізуючим чинником, який, певно, прискорив цей процес.

СКОТАРІ СТЕПОВОЇ СМУГИ

За енеоліту відтворювальне господарство набуває поширення і в інших регіонах України. Цьому, безумовно, сприяло розселення трипільського населення, яке на довколишньому тлі уособлювало передові форми господарювання. Проте утвердження відтворювального господарства в Степу та у південній смузі лівобережного Лісостепу йшло сповільненими темпами, і на те були свої причини. По-перше, у Степу цей процес відбувався без помітного припливу нового населення — носіїв передового досвіду. По-друге, хоч би яким значущим був вплив трипільського населення, жителі Степу мали віднайти власні способи пристосування до умов існування, тобто створити власну систему господарювання. Степова смуга загалом однаково добре придатна і для хліборобства, і для скотарства. Відносний брак опадів тут компенсується теплом і родючими землями. Однак степові чорноземи дуже важко